

**Ettevõtluse infrastruktuuri arendamise toetuse
mõjude hindamine**

Kadri Kuusk

Oktoober 2007

Uuring on valminud Majandus- ja Kommuni-
katsiooniministeeriumi toetusel.

Poliitikauuringute Keskus PRAXIS
Estonia pst. 3/5, 10143 Tallinn
tel 640 9000
faks 640 9001
e-post praxis@praxis.ee

Töö autor tänab meeldiva koostöö, abi ja kasulike kommentaaride eest Charles Moncki, Tarmo Kalvetit, Marek Tiitsu, Andres Vörku, Marre Karu, uuringukeskus Klaster'it, Sigrid Vestmanni, Varmo Pilti, Suido Saarmetsa, Pirko Konsat, Piret Loometsa, Piret Koobast, Pille-Liis Kellot, Anu-Maaja Pallokit, projekti juhtrühma liikmeid, uuringus osalenud ettevõtjaid ja kohalike omavalitsuste ametnikke ning kõiki teisi, kes nõustusid jagama oma ettevõtluse infrastruktuuritoetuse kasutamise seotud kogemusi.

Sisukord

1. Ülevaade programmist.....	4
1.1. Programmi lühikirjeldus.....	4
1.2. Programmiteooria.....	7
2. Metoodika lühiülevaade.....	9
3. Hindamistulemused	10
3.1. Asjakohasus	10
3.2. Tõhusus.....	12
3.3. Mõjusus	14
4. Järeldused ja soovitused programmi muutmiseks	17
Lisa 1. Andmeid ettevõtluse infrastruktuuri arendamise programmi kohta.....	19
Lisa 2. Veebiküsitluse tulemused.....	21
Lisa 3. Tulemusi ettevõtete intervjuudest	28

1. Ülevaade programmist

1.1. Programmi lühikirjeldus

2002. aastal valminud ettevõtluspoliitika dokument "Ettevõtlik Eesti – Eesti väike- ja keskmise suurusega ettevõtete arendamisele suunatud poliitika 2002–2006" tõi ühe ettevõtluse arengut takistava tegurina välja sobivate tegutsemiskohtade – äri- ja tööstusruumide puudumise. Samas puudub kõrge tööpuudusega ja madalate kinnisvarahindadega mahajäänud piirkondades eraettevõtjatel huvi vastavaid teenuseid arendada.¹ Sellest tulenevalt loodigi EASi kaudu rahastatav ettevõtluse infrastruktuuri programm. Alates 2004. aastast finantseeritakse ettevõtluse infrastruktuuri lisaks riigieelarvele ka Euroopa Liidu struktuurivahenditest ja uueks strateegiliseks alusdokumendiks meetmele on Riiklik Arengukava (RAK). Programmi rahastatakse RAKi meetme 2.2 „Ettevõtluse infrastruktuuri arendamise toetamine“ raames. Koos struktuurivahendite lisandumisega kasvas hüppeliselt ka programmi maht ning ulatus 2004. aastal 60 mln kroonini. Keskmiselt toetatakse aastas 40-70 ettevõtet. Ettevõtluse infrastruktuuri arendamise programmi rahastamisest annab ülevaate tabel 1.

Tabel 1. Infrastruktuuri arendamise toetuse rahastamine 2003-2005 (tk, mln kr)

Aasta	Taotlused	Vastavad taotlused	Rahuldatud taotlused*	Kokku avalik sektor	Era-sektor
2003	65	na	45/36	32,0	na
2004	279	165	44/39	60,0	71,5
2005	111	105	66/65	66,6	82,7

Allikas: EASi andmebaas. Autori arvutused.

* - Esimene number tähistab toetust saanud taotlusi, teine toetust saanud ettevõtteid (st. ei hõlma kohalike omavalitsuste saadud toetusi ja ühe ettevõtte mitut toetust.)

Andmed kajastavad planeeritud toetussummasid, mitte tegelikke väljamakseid.

na – andmed puuduvad.

Vastavalt RAKile on programmi üldeesmärk: "Tugevdada olemasolevate ettevõtete konkurentsivõimet ja stimuleerida uute ettevõtete ja töökohtade teket." Spetsiifilisteks eesmärkideks on:

- parandada olemasolevate ettevõtete tegevuskeskkonda, toetades vajaliku ettevõtluse infrastruktuuri ja kaasaegse infrastruktuuriga varustatud tööstuskinnisvara loomist
- parandada alustavate ettevõtete konkurentsivõimet, toetades äriinkubaatorite rajamist.

Antud hindamine käsitleb vaid esimese ülaltoodud eesmärgiga seonduvat tegevust ehk siis konkreetsete toimivate ettevõtete toetamist ning ei hõlma äriinkubaatorite rajamist. Samuti on antud toetusprogrammi puhul väga oluline regionaalne mõõde – tagamaks ühtlasemat regionaalset arengut ei toetata Tallinnas elluviidavaid projekte ning Tallinna lähivaldades elluviidavaid projekte toetatakse madalama toetusmääraga.

¹ "Ettevõtlik Eesti – Eesti väike- ja keskmise suurusega ettevõtete arendamisele suunatud poliitika 2002–2006". MKM, 2002.

Võrreldes 2003. aastaga on programmi kirjapandud eesmärk oluliselt muutunud. Vastavalt 2003. a EASi koondtegevuskavale oli meetme eesmärk: „...tehnilise infrastruktuuri kitsaskohtade kõrvaldamise abil kaasa aidata ettevõtjate teenuste ja kaupade tootmise arendusprojektidele, millega kaasnevad täiendavad investeeringud ja uued töökohad.“² Seega eeldas varasem eesmärk oluliselt tugevamat seost tootmisprotsessiga ja töökohade loomisega, samal ajal kui praegune eesmärk keskendub pigem ettevõtete tegevuskeskkonna parandamisele. Arvestades rahastatavate investeeringute iseloomu (side, elekter, vesi ja kanalisatsioon) võib viimast eesmärki lugeda ehk kohasemaks, sest antud tüüpi investeeringute side töökohade loomisega võib olla üsna kaudne. Samas toimub meetme tulemuslikkuse mõõtmine ja projektide valik siiski jätkuvalt ettevõtte majandusnäitajate arengut aluseks võttes, mis paratamatult võib kaasa tuua, kas mõõdikute sihtväärtuste mittesaavutamise või siis Arengukavas eeldatust kitsama profiiliga projektide rahastamisvaliku.

Toetuste jagamist reguleerib Majandus- ja kommunikatsiooniministri määrus nr. 72 13. aprillist 2004.a. Alates 2002. aastast on programmi tingimused läbi teinud mitmeid muudatusi. Infrastruktuuri programmi tingimused ja nendes tehtud peamised muudatused on esitatud tabelis 2. Toetust on suunatud väike- ja keskmise suurusega ettevõtetele ja seda saab kasutada tehnilise infrastruktuuri (nt ühendusteel, energia- ja sidevõrgud, veevarustus- ja kanalisatsioonisüsteemid) rajamiseks. Toetuse summa võib olla 0,1-2,5 mln krooni ning nõutavaks omafinantseerimise määraks on vastavalt regioonile 50-75%.

Tabel 2. Infrastruktuuri programmi tingimuste muutumine aastatel 2003-2005

Tingimus	Infrastruktuuri arendamise programm (200?)	Ministri määrus ettevõtluse infrastruktuuri arendamise toetamisest (2004)	Ministri määruse muutmise (2005)
Taotlejad	<ul style="list-style-type: none"> • Eestis äriregistrisse kantud ettevõtja • Kohalik omavalitsus 	<ul style="list-style-type: none"> • Eestis äriregistrisse kantud ettevõtja • Kohalik omavalitsus 	<ul style="list-style-type: none"> • Eestis äriregistrisse kantud väike- ja keskmise suurusega ettevõtja
Regioon	Väljaspool Tallinna	Väljaspool Tallinna	Väljaspool Tallinna
Väljastatud taotleja tegevusalad		<ul style="list-style-type: none"> • Põllumajandus • Jahindus, metsamajandus • Kalandus • Mäe- ja terasetööstus • Mootorsõidukite ja sünteeksi tootmine • Elektrienergia-, gaasi- ja veevarustus • Ehitus • Veondus, laondus, side • Hulgi- ja jaekaubandus • Kinnisvaraala tegevus 	Sama

² EASi 2003.aasta koondtegevuskava. EAS, 2003.

		<ul style="list-style-type: none"> • Haridus, tervishoid, sotsiaalhoolekanne • Alkohoolsete jookide ja tubaka tootmine • Hasartmängude ja kihlvedude korraldamine • Finants- ja nõustamisteenused 	
Summa	Min 100 000 kr taotlus	Min 100 000 kr taotlus Max 5 mln kr aastas	Min 100 000 kr taotlus Max 2,5 mln kr aastas
Toetuse määr	Kuni 35-50%	<ul style="list-style-type: none"> • Kuni 10% suurettevõtjale ja kuni 25% VKEle kui projekti asukoht on Saue või Maardu linn, Harku, Kiili, Saku, Viimsi, Saue, Jõelähtme või Rae vald. • Kuni 40% suurettevõtjale ja kuni 55% VKEle kui projekti asukoht on mujal Harjumaal. • Kuni 50% suurettevõtjale ja kuni 65% VKEle kui projekti asukoht on mujal Eestis. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kuni 25% kui projekti asukoht on Saue või Maardu linn, Harku, Kiili, Saku, Viimsi, Saue, Jõelähtme või Rae vald. • Kuni 50% kui projekti asukoht on mujal Eestis.
Toetatavad tegevused		<ul style="list-style-type: none"> • Ettevõtja majandustegevuseks vajaliku tehnilise infrastruktuuri ehitamine, mis on seotud tehnilise infrastruktuuri kitsaskoha likvideerimisega (elekter, vesi, kanalisatsioon, gaas, soojus) • Projekti sihtala üldkasutatavate teedega ühendavate ühendusteede ja nendega piirnevate laadimisplatside, parklate ja laoplatside ehitus. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ettevõtja majandustegevuseks vajaliku tehnilise infrastruktuuri ehitamine, mis on seotud tehnilise infrastruktuuri kitsaskoha likvideerimisega (elekter, vesi, kanalisatsioon, gaas, soojus) • Projekti sihtala üldkasutatavate teedega ühendavate ühendusteede ja nendega piirnevate laadimisplatside, parklate ja laoplatside ehitus.
Taotlemine		• Vooruline	• Vooruline
Eelistused		<ul style="list-style-type: none"> • Seotud ettevõtja käibe kasvuga väljaspool Eestit • Seotud uuenduslikul või nüüdisaegsel tehnoloogial baseeruva tootmisega 	Sama

Allikas: Majandusministri määrused. Regionaalarengu agentuuri programmdokument.

1.2. Programmiteooria

Ettevõtluspoliitika dokument "Ettevõtlik Eesti – Eesti väike- ja keskmise suurusega ettevõtete arendamisele suunatud poliitika 2002–2006" toob ühe ettevõtluse arengut takistava tegurina välja sobivate tegutsemiskohtade – äri- ja tööstusruumide puudumise. „Teatud piirkondades on probleemiks kommunaalteenuste (vajaliku võimsusega elektriliinid, vee- ja kanalisatsioonitrassid) mittevastavus tänapäeva nõuetele ning maanteedelt ja raudteelt ligipääsuvõimaluste puudumine. /.../ Samas puudub kõrge tööpuudusega ja madalate kinnisvarahindadega mahajäänud piirkondades eraettevõtjatel huvi vastavaid teenuseid arendada.“³ VKEde seas läbi viidud uuringutes on nii 2002.a kui ka 2005.a infrastruktuuri või sobilike tööruumide puudumist olulise arengupidurina ära märkinud 12-15% ettevõtetest.^{4,5} Samas tuleb mainida, et need uuringud hõlmavad ka Tallinna ja teisi suuremaid linnu, kus antud probleemid eeldatavasti niivõrd tõsised ei ole. Seega võib probleem regioniti olla oluliselt teravam, kui toodud koondnumbritest võib järeldada. Kas toetused kõrge tööpuuduse ja madalate kinnisvarahindadega mahajäänud piirkondadesse ka tegelikkuses jõuavad, on üks olulisi küsimusi programmi mõjususe hindamisel.

Vajadust infrastruktuuri toetuste järele võib põhjendada mitmeti. Kõige lihtsamaks põhjuseks võib olla asjaolu, et investeringuga kaasnevad kõrvaltoimed ja ettevõtte ei saa kogu tulu tehtud kulutustelt endale ehk siis investeringu sotsiaalne tulu ületab eratulu (ehk ettevõtte poolt saadavat otsest tulu). Siia gruppi kuuluvad ka investeringud, mis parandavad keskkonna- ja tööohutust jne, aga ei too kaasa otsest majanduslikku kasu ettevõtetele. Tagajärjeks on ühiskonna seisukohalt liiga madalad investeringud ettevõtluse infrastruktuuri. Teiseks, võib tegemist olla finantseerimispiirangutega (*credit constraints*), mistõttu ettevõtetele ei ole võimalik investeerida infrastruktuuri ka juhul, kui see oleks neile kasulik.

Tegutsevatele ettevõtetele suunatud infrastruktuuri arendamise programme võib kõige üldisemalt liigitada kahe kriteeriumi alusel:

- Vajaduste või nõudluspõhised – ehk mis alusel toetused jaotatakse? Esimesel juhul on toetuste jagamisel aluseks kindlad kvaliteedistandardid, mille poole püüeldakse ja nende saavutamiseks on (riiklikul või kohalikul tasandil) olemas pikaajalisem strateegiline investeringukava. Teisel juhul lähtuvad investeringud ettevõtete nõudlusest toetusele ja ka investeringu sisu määravad olulisel määral ettevõtjad ise.
- Ettevõtte arengu või kohaliku arengu kesksed – ehk kes on peamine kasusaaja ja kui suured on kõrvaltoimed (*spillovers*)? Ettevõtte arengu kesksete investeringute puhul on toetuse peamine tulemus ja tulu konkreetse ettevõtte väärtuse kasv ning kõrvaltoimed ehk tulu teistele ettevõtetele tagasihoidlikud. Kohaliku arengu kesksete toetuste korral lähtutakse investeringute valikul kas kõrvalmõjude suurusest teistele (ka potentsiaalsetele) ettevõtetele või üldisest investeringu mõjust kohalikule majandusele.

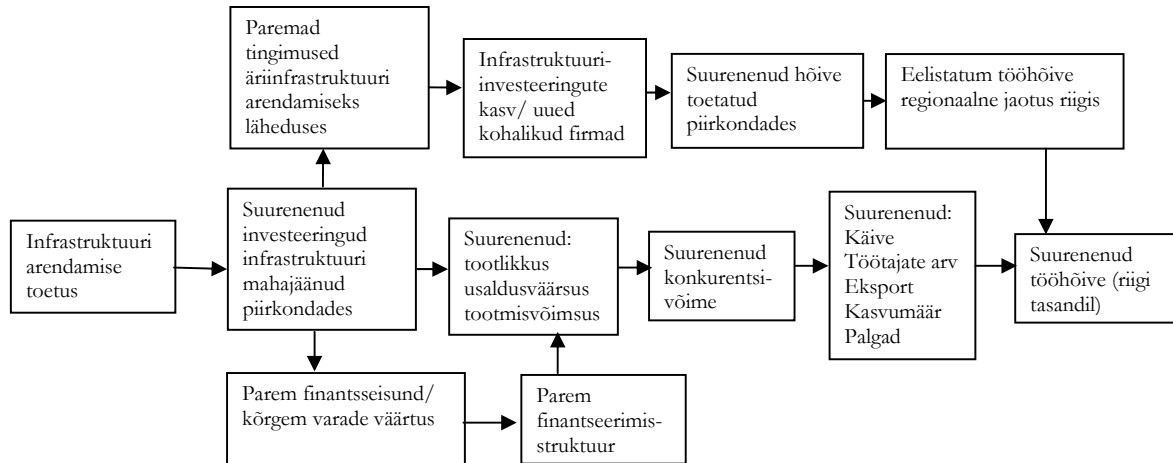
Eesti toetusprogramm on nõudluspõhine ja pigem ettevõtte kui kohaliku arengu keskne. Programmi mõjude loogika on esitatud alloleval joonisel.

³ "Ettevõtlik Eesti – Eesti väike- ja keskmise suurusega ettevõtete arendamisele suunatud poliitika 2002–2006". MKM, 2002.

⁴ Eesti väikese ja keskmise suurusega ettevõtete arengusuundumused. Saar Poll, August 2005.

⁵ Eesti väikese ja keskmise suurusega ettevõtete arengusuundumused. EMOR, Veebruar 2003.

Joonis 1. Ettevõtluse infrastruktuuri arendamise programmi mõjude loogika⁶

Programmi mõju võib seega tulla kolme kanali kaudu:

1. Investeering võib kaasa tuua toetust saanud **ettevõtte konkurentsivõime kasvu** kas siis tootmistõrgete vähenemise, tootmisvõimsuse kasvu või täiendavate tootmisega seonduvate investeeringutega kaasneva tootlikkuse kasvu tulemusel.
2. Infrastruktuuri investeerimine tähendab ühtlasi ettevõtte väärtuse kasvu, mistõttu **paraneb ettevõtte laenuvõime** ja eeldatavasti seeläbi ka **finantseerimisstruktuur**. Tulemuseks on suurem potentsiaal ettevõtte arenguks ja võimalike finantsraskuste ületamiseks.
3. Investeeringuga võivad kaasneda **kõrvaltoimed** ehk siis paremad võimalused uute ettevõtete rajamiseks või olemasolevate tegevuse laiendamiseks toetuse mõjupiirkonnas. See viiks uute töökohtade loomisele ja läbi eelistatunale töökohtade jaotusele riigis (eeldades, et loodud töökohad ei asenda mujal olnuid või potentsiaalselt looduid – *displacement*) ka tööhõive kasvu riigi tasandil.

Neljas oluline mõju, mida joonisel küll käsitletud ei ole, on võimalikud **sotsiaalsed tulud** (*social benefits*) nagu tervise, keskkonna ja tööhutusega seonduv, mis ei pruugi väljenduda otseselt ettevõtete majandustulemuste paranemises ja tööhõive kasvus. Kuigi nimetatud mõjusid on raske kindlaks teha ja mõõta ei vähenda see sugugi nende olulisust.

Samuti ei ole skeemil käsitletud nii ettevõtete kui kohalike elanike **kinnisvara väärtuse tõusuga** seonduvaid võimalikke teiseid mõjusid kohalikele majandusele ja elanike heaolule.

⁶ Joonis ei sisalda multiplikaatori efekte (*multiplier effects*) jmt teiseid mõjusid.

2. Metoodika lühiülevaade

Kuna hindamise eesmärk on lisaks mõjude analüüsile saada teavet ka programmide toimimisest ja asjakohasusest, siis kasutati peamiselt **kvalitatiivseid meetodeid ja projekti tasandi ehk „alt-üles“ lähenemist.**

Infrastruktuuri toetuse hindamine keskendus küsimustele, kas programm on asjakohane ja vastab kasusaajate vajadustele ning kas programm on saavutanud seatud eesmärgid. Hindamine põhineb esmajoones **10 projekti süvaanalüüsil**, mis hõlmas **personaalintervjuusid toetust saanud ettevõtete juhtide ja vastavate kohalike omavalitsuse ametnikega.** Hinnati 2004. aastal rahastatud projekte. Lisaks viidi läbi **kaks lühikest veebiküsitlust**⁷:

- Kõigi 2004.a toetust saanute seas (29 vastanut 39st kasusaanud ettevõttest – 74%)
- Kõigi 2004.a toetust mittesaanute seas (23 vastanut 128st taotlenud ettevõttest – 18%)

Samuti intervjueriti programmide juhtimise ja poliitikate kujundamisega seotud huvitatud osapooli. Toetust mittetaotlenute kontrollgrupi kasutamisest loobuti, kuna toetusskeemi kaudu lahendatavate probleemidega ettevõtete kindlaks tegemine on väga keerukas ja kulukas.

Küsimustikes ja intervjuudes keskenduti ennekõike projektide tulemustele/mõjudele ning arvestades, et mitmeid mõjusid on keerukas mõõta (kas ajaliselt on liialt vara mõjude ilmnemiseks või on mõjud loomult hinnangulised – nt konkurentsivõime muutus), siis ka ettevõtte sisestele protsessidele. EASist toetuse taotlemisprotseduure, suhtlemist ettevõtetega projekti elluviimise etapis ja kasusaajate rahulolu EASiga üldisemalt käsitleti vaid sedavõrd, kui see on mõjude hindamisel oluline.

Toetuse puhasmõju hindamisel lähtuti alljärgnevast metoodikast ja eeldustest:

- **Tühikoormus** (*deadweight*) – väljundid, mis oleks loodud ka ilma toetuseta. Tühikoormuse analüüs põhineb kasusaajate hinnangutel, mis oleks juhtunud, kui nad ei oleks toetust saanud. Hinnangute teadasaamiseks kasutati järgmisi küsimusi:

- Kas oleksite alustanud/oleksite saanud alustada projekti ilma toetuseta/väiksema toetusega?
- Kas toetus muutis Teie investeringuplaane (maht/ajastus/sisu)?

Lisaks kasutati täiendava informatsiooni saamiseks mittesaanute kontrollgrupi hinnanguid ja vastuseid. Objektiivsuse huvides kasutati võimaluse korral intervjuerija, mitte vastaja hinnanguid.

- **Lekkimine** (*leakage*) – väljundid, millest kasusaajad paiknevad väljaspool programmi/projekti sihtpiirkonda või –gruppi.

Kuna lekkimise otsene hindamine on väga keerukas, siis eeldatakse, et investering on tehtud projektitaotluses märgitud piirkonnas ja taotluste programmi tingimustele vastavust on

⁷ Veebiküsitluste tulemused on esitatud Lisas 2.

eelnevalt juba kontrollitud. Erinevalt füüsilise infrastruktuuri paiknemisest võib mõju tööhõivele olla lekkimisprobleemiga seotud, kuna uued töötajad võivad elada väljaspool sihtpiirkonda. Et aga programmi regionaalne mõõde ei hõlma otseselt tööhõivet, vaid on suunatud infrastruktuuri paiknemise regionaalsele jaotusele, siis loetakse lekkimine võrdseks nulliga.

- **Ümberpaiknemine** (*displacement*) – väljundid, mis loodi teiste samalaadsete väljundite arvel antud piirkonnas. Ümberpaiknemine võib esineda nii tootmisfaktorite kui ka tooteturul.

Ümberpaiknemist hinnatakse ettevõtte majandussektori ja ekspordi osakaalu järgi käibest. Ümberpaiknemine võib aset leida ka ehitusturul, kuid taoliste teiseste mõjude hindamine on väljaspool antud uuringu võimalusi.

- **Asendamine** (*substitution*) – väljundid, mis on saavutatud seeläbi, et ettevõtte asendas toetuse kasutamiseks ühe tegevuse teise samalaadsega.⁸

Asendamist ei ole võimalik käesoleva hindamise käigus analüüsida.

Antud hindamine võtab programmi tulemuslikkusele ja ülesehitusele hinnangu andmisel aluseks RAKis toodud eesmärgi ja indikaatorid (vt tabel 3).

Tabel 3. Tulemuslikkuse hindamise indikaatorid ja seatud eesmärgid

Indikaator	Ühik	2004			2005		
		Eesmärk	Prognoos*	Tegelik	Eesmärk	Prognoos*	Tegelik
Tulemused							
Toetatud ettevõtted	Arv	30-35	na	39	na	na	65
Omafinantseering	Mln kr	300	69,3	na	400	82,7	na
Mõjud							
Loodud töökohad 2a hiljem	Arv	1000	1094**	na	1200	624**	na
Käibe kasv 2a hiljem	%	10	na	na	13	na	na

Allikas: EASi andmebaas. EASi strateegia- ja programmidokumendid. Autori arvutused.

* Prognoos – põhineb toetust saanud taotlustes esitatud prognoosidel.

** Kasutatud on sõltuvalt olemasolevatest andmetest, kas prognoositud või tegelikke loodud töökohti pärast projekti lõppu.

na – andmed puuduvad.

3. Hindamistulemused

3.1. Asjakohasus

Vajadust infrastruktuuri arendamise järele kinnitavad mitmed uuringud, mistõttu programmi võib pidada asjakohaseks. VKEde seas läbi viidud uuringutes on nii 2002.a kui ka 2005.a. infrastruktuuri või sobilike tööruumide puudumist olulise arengupidurina ära märkinud 12-15% ettevõtetest.^{9,10} Maapiirkondades võib probleem tõsisemgi olla, kuna uuringud

⁸ Näiteks asendati toetuse tulemusel praegune töötaja eelnevalt töötanud staatuses olnud inimesega ja uut töökohta seega ei loodud.

⁹ Eesti väikese ja keskmise suurusega ettevõtete arengusuundumused. Saar Poll, August 2005.

¹⁰ Eesti väikese ja keskmise suurusega ettevõtete arengusuundumused. EMOR, Veebruar 2003.

hõlmavad ka Tallinna ja teisi suuremaid linnu. Kitsaskoha olemasolu kinnitavad ka veebiküsitluse tulemused (koolitus- ja infrastruktuuritoetus), kus probleemi märgivad olulisena rohkem kui 15% vastanutest.¹¹

Katvus (coverage)

Programm ei ole mahult suur ja hõlmab vaid väikest osa potentsiaalsetest kasusaajatest (vt Lisa 1 tabelid 8 ja 9). Seega kui eeldame, et ettevõtted ise ei ole järsult suurendanud investeeringuid infrastruktuuri, peaks Eestis olema jätkuvalt suur hulk infrastruktuuriprobleemidega ettevõtteid. Tervikuna on programmi katvus majandusharude lõikes igati rahuldav. Positiivne on töötleva tööstuse ettevõtete kõrge osakaal ja mitmete erinevate tööstusharude esindatus kasusaajate hulgas.

Infrastruktuuri toetuse asjakohasuse hindamisel tuleb esmajoones märkida, et antud toetus on Eestis nõudluspõhine. Seetõttu ei tulene investeeringud ka otseselt kohalikest arengukavast, kuigi see ei tähenda, et need viimasega vastuolus oleksid. Toetust saavate projektide valik toimub siiski riiklikul tasandil ning programmi regionaalne mõõde väljendub sisuliselt vaid Tallinna ettevõtete mittetoetamises. Vaatamata sihipärase tegevuse puudumisele võib toetuse regionaalset jaotust pidada igati rahuldavaks (kuigi 2005. a osas tõuseb esile Tartu väga suur osakaal ning mitmed investeeringud madalama toetusmääraga Harjumaa omavalitsustes paiknevatele ettevõtetele, vt Lisa 1 tabel 4).

Seos kohaliku arenguga

Projektid on ettevõtteskesksed, mitte kohalikele arengule suunatud. Enamus haakub kohaliku arengukavaga läbi kõige üldisemate eesmärkide nagu „ettevõtluse arendamine”, „töökohtade loomine” jmt. Leidus ka ettevõtteid, kes ei osanud välja tuua ühtegi seost oma investeeringu ja kohaliku arengu vahel.

Kohaliku omavalitsuse roll piirdub investeeringute puhul reeglina lihtsalt toetuskirja koostamises projektitaotlusele ja ehitustööde läbiviimiseks vajalike dokumentide vormistamise ning kooskõlastuste andmisega. Kuna projekte on tervikuna vähe, siis võib eeldada, et omavalitsus annab toetuskirja igale vähegi korralikule projektile, ilma et toimuks mingit kohalikul või maakondlikul tasandil eelistuste seadmist investeeringuprojektide vahel. Tuleb siiski märkida, et kui võtta suund kohalike omavalitsuste rolli suurendamiseks, siis tulenevalt erinevatest eelistustest investeeringute elluviimise ajakava osas (näiteks on kohalikel omavalitsustel investeeringu elluviimise ajakulu ettevõtetega võrreldes reeglina vähemtähtis) ei pruugi omavalitsuste investeeringukavad sobitada ettevõtjate vajaduste ja plaanidega.

Projektide vajaduse hindamine

Kui investeeringul puudub otsene seos muutusega ettevõtte tootmisvõimsuses, siis otsustab ehitusega seonduvate kvaliteedistandardite üle reeglina ehitusprojekti koostaja.¹² Puuduvad üldised/ühtsed kvaliteedistandardid, mille alusel hinnata taotlustes esitatud projektide vajadust ettevõtte või riigi seisukohalt – teisisõnu, puudub informeeritud/teadlik valik. Seega loodab käesolev projektide valiku hindamissüsteem peamiselt sellele, et ettevõtted ei investeeri omi vahendeid ebaotstarbekalt. Tuleb siiski märkida, et kui projekti mahu

¹¹ PRAXISE veebiküsitlus, 2006.

¹² Viimased peaksid tuginema Ehitusseadusele.

võimalikult madalana (ettevõtte seisukohalt optimaalsena) hoidmisel võib selline süsteem ennast õigustada¹³, siis juhul, kui riik seaks endale eesmärgiks teatud kõrgemate (ühtsete) kvaliteedistandardite saavutamise, ei pruugi antud süsteem toimida.

Rabulolu programmi ülesehitusega

Üldiselt on ettevõtjad programmi ülesehitusega rahul. Kohalikud omavalitsused, kes programmist enam raha ei saa, soovivad uuesti toetusesaajate hulka kuuluda, põhjendades seda eelkõige vajadusega teha investeeringuid kohalikku teedevõrku ja nii kohalike elanike kui ka ettevõtete poolt kasutatavasse infrastruktuuri tervikuna. Ettevõtjate olulisemaks mureks oli toetuse taotlemisele kuluv aeg.

Muud rahastamisallikad

Et kehvast seisundist ja tööstusele mittesobivast infrastruktuuri leidub Eestis veel piisavalt, siis on programm antud probleemi lahendamisele suunatuna jätkuvalt asjakohane. Samas tuleb märkida, et riik toetab taolisi investeeringuid ka läbi teisi mooduste – KredEx'i laenugarantiide ja mõningal määral ka kohalike omavalitsuste investeeringuvahendite (viimased on küll üsna tagasihoidlikud). Seega peaks riik kõrvutama nende rahastamisallikate eesmärgi ja mõjusi, valimaks optimaalset vahendite paigutust allikate lõikes (sedavõrd, kui see nende pädevuses on).

3.2. Tõhusus

Taotlusprotsess

Infrastruktuuri arendamise programmis on nõudlus olnud küllaltki kõrge. Septembrilõpu seisuga 2006.a ületasid taotlused rahastatud projektide arvu üle kahe korra.¹⁴ Sajast projektideest rahastatakse lõpuks ligikaudu pooled.

Taotluste voog (protsentides, hinnanguline näide 2005.a numbrite põhjal¹⁵):

Informaalsed konsultatsioonid	100
Esitatud taotlusi	89
Tingimustele vastavaid taotlusi	84
Rahuldatud taotlusi	53

Ühelt poolt võimaldab taotluste rohkus valida välja kvaliteetsemaid projekte, teisalt aga tähendab see küllaltki kõrget programmi administreerimiskulu, kuna taotlused on väga mahukad ja tehnilise iseloomuga. Taotluste suure hulga juures tuleb siiski arvesse võtta, et sageli esitab üks ettevõtte taotluse mitu korda enne, kui toetust saab. Osadel juhtudel on see tingitud tihedast konkurentsist toetusrahade saamisel, mistõttu ka kõrged hinded saanud projektid jäävad vahetevahel rahastamata, teistel juhtudel võib olla tegemist taotlusdokumentides esinevate vormistusvigade või projekti enda ettevalmistusega seotud

¹³ Samas võib projekti suhteline odavus kaasa tuua ka ettevõtte efektiivsuse seisukohalt liialt mahukad investeeringud.

¹⁴ 344 taotlust ja 161 rahastatud projekti. Seireinfo kokkuvõtte seisuga 30. september 2006. www.struktuurifondid.ee.

¹⁵ Hinnangu aluseks on EASi töötaja ekspertarvamus.

puudustega. Kulukas on taotluste suur hulk siiski, eriti arvestades, et tegemist EASi poolt peamiselt tehnilise tööga (kuigi vahel kaasneb sellega ka ehitusprojektide paranemine, kui puudu on nõutud dokumendid vms) ja sisulist abi ettevõtte arengu seisukohalt ei pakuta. Kontakt ettevõttega jääb sageli nõ ühekordseks (teiste toetuste kasutamise tõenäosus ei suurene), mistõttu täiendavat kasu ettevõtetele ja riigile sellisest koostööst ei looda.

Infrastruktuuri investeeringuid rahastava toetuse ja programmi praeguse ülesehituse puhul võib voorulist taotlusprotseduuri pidada õigustatuks, kuna see on ainus hetk, kui projekte omavahel võrreldakse, nad reastatakse ja tehakse valik, milliseid projekte rahastada ja milliseid mitte. Et minimaalse nõutud punktisumma koguvad hindamisel projektid suuremas mahus, kui neid on võimalik eraldatud eelarve piires rahastada, siis lõppeks jooksvat taotlusprotseduuri kasutades raha paratamatult otsa enne aasta lõppu ja tõenäoliselt langeks ka rahastatavate projektide kvaliteet.

Valitud projektide iseloom

Reeglina võimaldanuks kasusajajate finantsseisund viia projekti ellu, kas siis omavahenditest või laenu abil. Erinevalt hindamisprojekti algjärgus eeldatust ettevõtte laenu tagatisel probleemid ei näinud. Järelikult on taolise investeeringu „kuluks“ ettevõtte jaoks laenu intressikulude katmine¹⁶ ning investeeringutoetusele kohane alternatiiv võiks olla intressitoetus (seda eriti puhkudel, kui kasu toetusest saab vaid üks ettevõtte ja kõrvaltoimed on väikesed; vt ka pt. 3.3 Mõjususe alapunkt Toetuse laiendamise mõjud). Enamik ettevõtteid oleks investeeringu nagunii teinud, mõned vaid veidi väiksemas mahus (ehk siis kõige olulisemad osad), kuid see ei oleks oluliselt mõjutanud investeeringust saadavat kasu. Seega võimaldaks intressitoetus piirata riigipoolset panust reaalse kuluga ettevõtte jaoks. 40% küsimustikule vastanud kasusajajatest arvas, et nad oleksid toetuse mittedaamisel rahastanud investeeringut ka laenu abil (mitedaanud, kes ka tegelikult laenu taotlesid, seda enamasti ka said). Enamikel oli laenu tagatist piisavalt (vaid üks tegevust laiendav ettevõtte vastas, et neil ei oleks laenu saamiseks vajalikku tagatist olnud, kuna kinnisvara hinnad maal on madalad). Niisiis oleks neil olnud intressitoetusest võimalik kasu saada. Ettevõtteid ise intressitoetuse kasutamisse väga positiivselt ei suhtunud. Seda peamiselt põhjendusega, et intressimäärad on hetkel väga madalad, ja seega jääks madalaks ka riigipoolne toetus.

Teisest küljest võib projektide valikumehanismi lugeda edukaks selles osas, et soositakse oma tegevust laiendavaid/kasvavaid ettevõtteid (vt Lisa 3 tabel 10). Nende ettevõtete puhul võivad teised mõjud kujuneda konkreetse infrastruktuuriprojekti mõjudest olulisemaks.

Seos kohaliku arenguga

Kui hinnata toetust ühiskonna seisukohalt laiemalt, siis mõjutab programmi tõhusust riigi ja kohalikul tasandil nõrk koostöö kohalike omavalitsuste ja teiste ettevõtetele. Näitena võib tuua projekti, kus rajatud infrastruktuuri oleks võinud olla mahukam, et võtta arvesse ka aasta-paari pärast tekkivat tarbimisvajadust kohalike elanike poolt. Praegune konkreetse ettevõtte vajadustest lähtuvate projektide rahastamine potentsiaalseid laiemaid mõjusid

¹⁶ Tuleb siiski meele pidada, et ajend taoliste investeeringute tegemiseks on täiendav (sotsiaalne) tulu ühiskonnale. 22% veebiküsitlusele vastanutest märkis investeeringu ajendina soovi kasutada ära infrastruktuuritoetuse võimalust. Lisaks jääb ettevõtte kanda ka rahaliste vahendite muuks otstarbeks kasutamise alternatiivkulu, mis on oluline kasvavate või raskustes olevate ettevõtete puhul (kuigi viimased programmist nagunii ei toetust ei saa).

arvestada ei võimalda. Seega oleks kohalikku arengut tervikuna vaadeldes võimalik struktuurivahendeid tõhusamalt kasutada.

3.3. Mõjus

Projektide elluviimine

Pea kõik toetust saanud projektid on ellu viidud (2006. a septembri lõpu seisuga oli katkestatud vaid 2 projekti).¹⁷ Kõik hindamise käigus lähemalt analüüsitud kasusaajad olid ka seatud eesmärgid saavutanud.

Mõju töökohtadele ja käibe

Valdav enamus lähemalt analüüsitud projekte näitas, et investeringuprojektide mõju töökohtade loomisele ja käibe on võimalik otseselt tuvastada, kui projekt on osa laiemast investeerimisprojektist (ettevõtte rajamine, tootmise laiendamine jmt). Nõ „suurema“ projekti puudumisel on seos tootmisprotsessi ja tootlikkusega nõrk, ning seetõttu ka otsene mõju käibe ja töökohtadele väike. Samas, nagu juba eelpool nenditi, ongi programmist rahastatavat tüüpi investeringute seos tootmisega nõrk. 14% küsitlusele vastanutest märkis, et investering ei avaldanud mõju nende toodangu kvaliteedile või mahule, mistõttu ei tasu ka oodata suurt kasvu töökohtades või käibes. Selliste projektide puhul võime eeldada peamise mõjuna töökohtade säilimist regioonis. Samas ei kaalunud ükski intervjueeritud ettevõtte kolimist alternatiivina oma probleemi lahendamiseks. Järelikult peab mõju ilmema läbi toime ettevõtte konkurentsivõimele.

Tühikoormus

Projektitaotluste hindamiskriteeriumid eelistavad head ettevõtte finantsseisundit ühiskonnale kaasnevale kasule. Selle tulemusena rahastatakse madala riskiastmega ja seetõttu ka madala lisanduvusega ehk puhasmõjuga projekte. Vaid 17% veebiküsitlusele vastanutest ütles, et nad ei oleks projekti ilma toetuseta ellu viinud, ning 45% vastanutest arvas, et nad oleksid võib-olla projekti ellu viinud. Et toetust mittesaanud küsitlusele vastanutest viis projekti ellu üle 50% vastanutest, siis võivad ülaltoodud hinnangud olla üsna täpsed.

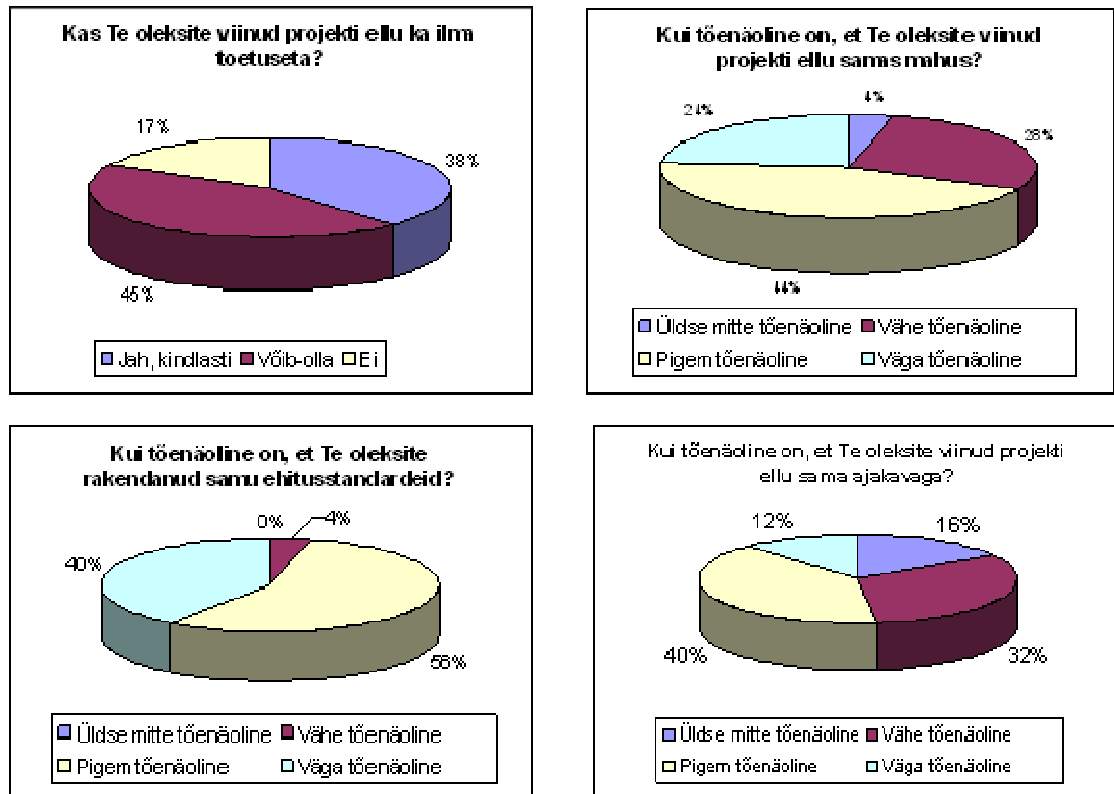
70% projekti siiski ellu viia kavatsenud ettevõtetest oleks seda teinud samas mahus ja üle poolte ka sama aja jooksul. Toetuse kiirendavat mõju projekti elluviimisele hinnati ühelekahele aastale. Toetust mittesaanute seas oli tegelik ajaline viivitus siiski pigem pool kuni üks aasta.

Ümberpaiknemine

Lisaks tühikoormusele tuleb toetuse puhasmõju hindamisel arvesse võtta ka toetuse mõju ettevõtte konkurentidele. Pooled lähemalt analüüsitud ettevõtetest ekspordivad üle 50% oma toodangust. Eeldades, et need ettevõtted ei ole omavahel sedavõrd suured konkurendid ka välisurul, et see mõjutaks nende tegevust koduturul, võib toetuse ümberpaiknemis-mõju lugeda madalaks ja kasusaajate struktuuri riigi seisukohalt positiivseks. Seda toetab kindlasti taotluste hindamisel kasutatav kriteeriumidesüsteem, mis eelistab ekspordivaid ettevõtteid.

¹⁷ Seireinfo kokkuvõtte seisuga 30. september 2006. www.struktuurifondid.ee.

Joonis 2. Hinnang tühikoormusele

Allikas: PRAXISE veebiküsitlus. Tulemusi vt Lisa 2.

Tabelis 3 toodud mõjuindikaatorite mõõtmiseks ei ole projektide lõpust möödunud veel piisavalt aega (ehk kahte aastat). Töökohtade osas võib süügi märkida, et kuigi enamike projektidega on kaudselt kaasnenud töökohtade loomine, on arvestades kõrget tühikoormust seatud eesmärkide saavutamise vähetõenäoline. Käibekasv ettevõtetes tervikuna on seevastu olnud kõrgem kui eesmärgiks seatud 10%.¹⁸ Samas tuleb märkida, et seda on olnud käibe kasv ka Eesti ettevõtetes tervikuna (2003-05.a tööstusettevõtetes ~33%).¹⁹ Lähemalt analüüsitud 10 ettevõtte käive muutus ei erinenud oluliselt Eesti keskmistest näitajatest.

Toetuse laiema mõjud

Et infrastruktuuritoetus on äärmiselt kasusaava ettevõtte keskne, on investeeringute laiema mõjud tagasihoidlikud. Enamike projektide puhul saab investeeringust kasu vaid toetust saava ettevõtte – puuduvad positiivsed kõrvalmõjud teistele, praegustele või tulevastele, ettevõtetele ja/või lähedalasuvale tööstusalale. Et pea kõik arendatud kinnisvarad kuuluvad kasusaaja ettevõtetele ja ei ole renditud (vastanuteist vaid üks objekt oli renditud), siis langeb ära ka laiema mõju läbi antud tööstuskinnisvara potentsiaalselt kiiremale liikumisele mõne uue ettevõtte kasutusse. Viimase tõenäosust vähendab ka edukate ettevõtete eelistamine toetuste jagamisel. Toetuse peamine mõju on seega toetust saava ettevõtte varalise väärtuse kasv ja tavaliselt ka vabanenud finantsvahendid toetuse ulatuses.

¹⁸ Käibe kasv ajaperioodil 2003-2005.a.

¹⁹ Eesti Statistikaameti andmebaas.

Liigse ettevõttekaksuse töid esile ka kohalikud omavalitsused, kes kahetsesid, et projektid, mis muidu oleksid võinud kasu tuua ka kohalikele elanikele või võtta arvesse tulevikus planeeritud kohaliku infrastruktuuri arengut, seda programmi tänase ülesehituse juures teha ei saanud (nt vee- ja kanalisatsioonitrasside puhul tulevaste kasutajate mahtudega arvestamine).

Teatud mõju avaldab programm ka toetust mittesaanud ettevõtetele. Arvestades, et paljud ettevõtted märkisid investeringu tegemise ajendina just antud hetkel soovi kasutada ära infrastruktuuritoetust ja projektid vaatamata toetuse mittesaamisele tihti ka ellu viidi, siis toetus kindlasti kiirendas nende ettevõtete investeringuplaanide teostamist.²⁰

Samuti on positiivne, et pea pooled projektid olnud kas keskkonnasõbralikud või suunatud otseselt keskkonnaprobleemide lahendamisele.

Ettevõtetevaheline koostöö

Ühtegi ettevõtetevahelise koostöö positiivset näidet analüüsitud 10 projekti hulgas ei leidunud. Kuigi mitmel puhul tehti koostöö osas katseid, ei olnud partnerid või nende rahalised võimalused võrdsed, ning puudus ka vedav ja ühendav lüli (roll, mida endal näeksid meelsasti kohalikud omavalitsused). Tagajärjeks oli algatuste soiku jäämine.

Teisene mõju ettevõttes

Kui infrastruktuuriinvesteeringul puudus otsene seos ja mõju kasusaajate tootmisprotsessidele, siis nimetasid ettevõtjad investeeringu olulise mõjuna pehmemaid ja hinnangulisi muutusi nagu töökoha väljanägemise paranemine (tänu millele on nüüd julgem tuua välispartnereid teha vaatama; vt ka Lisa 3 tabel 10). Taolisi mõjusid ei maksa alahinnata. Peamiseks kasuks võib aga projektide puhul, mis nagunii oleks ellu viidud, lugeda tegevusi, mis teostati nõu toetuse saamisele vabanenud vahenditest. Seega saab ühiskonna seisukohalt mõju olla vaid tegevust laiendavate (või olulist tootlikkuse tõusu kavandavate) ettevõtete toetamise korral.²¹ Tänu toetusele saavutatud parem finantsseisund võimaldab laieneval ettevõttel tarvidusel kaasata laenuvahendeid või suurendada käibevara. Et kasvava käibega ettevõtete osakaal kasusaajate seas on kõrge, siis on eeldused antud mõjukanali toimimiseks olemas. Seega toetatakse antud programmi läbi sisuliselt ettevõtete laienemis- ja äriprojekte.

Projektide regionaalne jaotus

Tervikuna võib projektide regionaalset jaotust pidada rahuldavaks. Rahastatud on projekte pea kõikidest maakondadest ning projektidest 2/3 paikneb maapiirkonnas. Samas on rahastatud ka mitmeid projekte suurlinnade lähipiirkonnas, kus nende mõjusid võib olla madalam.²² Kinnisvara hindade kiire tõus kõikjal Eestis teeb raskeks nii projektide mõju hindamise ümberkaudsele kinnisvarale kui ka investeeringute regionaalse paiknemise madala kinnisvara hindadega piirkonnas. Et ka olukord laenuvõlgade on hetkel ettevõtetele väga soodne, siis ei tunneta ka maapiirkondades ettevõtted laenamisel suuri probleeme tagatisega. Ka

²⁰ Välja arvatud erandid, kus toetuse taotlemisele kulunud aeg lükkas projekti algust hoopis vastavalt edasi.

²¹ Eeldusel, et toetus ei innusta kiirelt kasvavaid ettevõtteid investeerima raha projektidesse, mida neil oleks parem tegemata jätta, et vabad vahendid kasutada ettevõtte tootmistegevuse arendamiseks.

²² Harjumaal tuleb arvestada, et taoliste projektide puhul on ka nõutud omafinantseeringumäär vastavalt kõrgem.

projektide regionaalne jaotus tööpuuduse seisukohalt on rahuldav, kuigi ka seda on praeguse tööturu olukorra juures raske hinnata (vt Lisa 1 tabel 4).

4. Järeldused ja soovitud programmi muutmiseks

- Et kehvast seisundist ja tööstusele mittesobivast infrastruktuuri leidub Eestis veel piisavalt, siis on **programm** antud probleemi lahendamisele suunatud **jätkuvalt asjakohane**.

Seega on peamiseks küsimuseks, mis tüüpi projektide toetamine oleks riigi seisukohalt kõige mõjusam ja kuidas toetatavad projektid välja valida. Teisisõnu, programmi ülesehituses.

- **Toetuste regionaalne ja tegevusalaline jaotus on rahuldav.** Samas kujunevad need välja vastavalt nõudlusele, ilma sisuliste regionaalsete vms eelistusteta riigi poolt. Kui toetuse jaotus peaks mingil põhjusel muutuma ebasoovitavas suunas, siis ei ole hetkel ühtegi toimemehhanismi, mis seda takistaks. Kaaluda võiks **jaotusnäitajate regulaarset jälgimist** ning tarvidusel **innustada projektide esitamist väheesindatud regioonidest**.
- Praegune programm on **nõudluspõhine** ja **puuduvad üldised/ühtsed kvaliteedistandardid**, mille alusel hinnata taotlustes esitatud projektide vajadust/kasulikkust ettevõtte või riigi seisukohalt. Hea oleks, kui taotluste hindajatel oleksid olemas **juhtnõõrid, põhimõtted, millise kvaliteedistandardiga tööstusinfrastruktuuri riik sooviks omada**, et nendest saaks lähtuda projektide valikul.
- **Kohaliku omavalitsuse roll** on eelkõige tehniline, piirdudes reeglina vaid vajalike dokumentide koostamisega, ning sisuline koostöö projektide osas ettevõtetega puudub. Toetuse laiema mõju saavutamiseks võib kaaluda **projektide valikumehhanismi regionaalsemale tasandile viimist**.
- **Toetuse põhiline mõju on kasusaaja ettevõtte väärtuse kasv.** Riigi seisukohalt olulised mõjud (ehk siis eesmärgiks seatud töökohtade loomine ja käibe kasv) ilmnevad sisuliselt läbi kaasnevate mahukamate investeringute (tootmise rajamine, laiendamine). Seega **konkureerivad projektide valimisel omavahel sisuliselt erinevad äriprojektid** (eelkõige laienemisprojektid), kuna neil kriteeriumidel on suur osakaal taotluste hindamisel. Et taotluste valikukriteeriumides on olulisel kohal ka ettevõtte hea finantsseis, siis saavad paljudel juhtudel toetust just edukad, kasvavad ettevõtted. Kui riigil on soov samadel põhimõtetel projektide valikut jätkata, võiks kaaluda toetatavate projektide rõhuasetuse muutust – **oodatakse äriprojekte, mille investeringuteplaanis on ka infrastruktuurikomponent**, mida riik toetab. Hetkel on taotluste hindamiskriteeriumide ja toetuse eesmärkide vaheline seos nõrk.
- **Lisanduvus ehk puhasmõju on tagasihoidlik**, kuna toetatakse madala riskiastmega projekte ja suur osa projektist oleks ellu viidud ka ilma toetuseta. Positiivne on ekspordi kõrge osakaal toetatud ettevõtete käibes ja uuendusliku tehnoloogiaga projektide eelistamine. Samuti on positiivset mõju avaldanud toetuse toimimine infrastruktuuri investeringu käesoleval hetkel tegemise ajendina. Kuna aga investeringute laiem mõju

on pea olematu ja projektid viiakse sageli ellu ka toetusest ilmajäämisel, siis **võiks kaaluda omafinantseeringu määra tõstmist**. Samuti investeringu **laiema kohaliku mõju lisamist taotluste hindamiskriteeriumidesse**.

- **Vooruline lähenemine on õigustatud**, kuna see on ainus hetk, kui projekte omavahel võrreldakse, nad reastatakse ja tehakse valik, milliseid projekte rahastada ja milliseid mitte.
- Kuna enamikel ettevõtetel tagatisega probleeme ei olnud, siis on **investeeringu tegelik kulu ettevõttele on laenu intressikulu**. Seega võiks riik kaaluda **alternatiivse infrastruktuuriinvesteeringute toetusmehhanismina intressisubsiidiumi**. Samas tuleb märkida, et infrastruktuuritoetuse saamise võimalus on tihti olnud ajendiks investeringu tegemisele, mistõttu toetuse kaotamine lükkaks investeerimise tulevikku. Seetõttu võiks kaaluda ka kombinatsiooni investeeringu- ja intressitoetusest.
- **Toetuse nõudlus on suur ja taotluste läbivaatamine ning ettevalmistamine kallis**. Lisaks on EASi roll taotlemisprotsessis pigem tehniline, kui ettevõtte arengut sisuliselt toetav. Et mahukate projektidokumentide läbivaatamist vähendada, võib kaaluda taotlusprotsessi kahe-etapiliseks muutmist – esimeses **lühikeste „äri“-projekti kirjelduste voorus (1-2 lk)**, valitaks välja potentsiaalselt sobivad projektid. Taoline eeltaotluste voor võimaldaks väiksematel või kehvema projektikirjutamise oskusega ettevõtetel konkureerida võrdsematel tingimustel, kui põhivoorus pakutaks neile ettevõtetele vastavat riigipoolset tuge.

LISA 1

Lisa 1. Andmeid ettevõtluse infrastruktuuri arendamise programmi kohta

Tabel 4. Toetuste maakondlik jaotus 2004-2005 (tk, mln kr)

Maakond	2004				2005				Töötus 2004/5*
	Ette- võtteid	Osa- kaal	Toetus- summa	Osa- kaal	Ette- võtteid	Osa- kaal	Toetus- summa	Osa- kaal	
LÄÄNE-VIRU	3	7,7%	6,7	11,7%	4	6,2%	3,8	5,7%	6,9%
PÄRNU	3	7,7%	7,4	13,0%	4	6,2%	3,9	5,8%	6,9%
TARTU	7	17,9%	5,9	10,3%	12	18,5%	17,3	26,0%	5,2%
RAPLA	2	5,1%	4,3	7,6%	0	0,0%	0,0	0,0%	5,9%
SAARE	1	2,6%	2,1	3,7%	3	4,6%	3,0	4,6%	5,3%
JÕGEVA	5	12,8%	3,5	6,1%	3	4,6%	4,2	6,4%	14,8%
VÖRU	3	7,7%	3,4	6,0%	4	6,2%	1,6	2,4%	8,7%
IDA-VIRU	4	10,3%	6,1	10,6%	6	9,2%	5,3	8,0%	18,1%
JÄRVA	4	10,3%	7,9	13,9%	4	6,2%	5,3	7,9%	11,4%
HARJU	3	7,7%	6,1	10,6%	7	10,8%	7,4	11,1%	9,6%
PÕLVA	1	2,6%	0,4	0,6%	3	4,6%	3,3	5,0%	14,9%
VALGA	3	7,7%	3,4	5,9%	6	9,2%	4,6	6,9%	9,5%
HIIU	0	0,0%	0,0	0,0%	1	1,5%	1,1	1,6%	5,8%
VILJANDI	0	0,0%	0,0	0,0%	7	10,8%	5,3	8,0%	9,2%
LÄÄNE	0	0,0%	0,0	0,0%	1	1,5%	0,4	0,7%	8,3%
KOKKU	39	100,0%	57,0	100,0%	65	100,0%	66,6	100,0%	9,9%

Allikas: EASi andmebaas. Statistikaameti andmebaas. Autori arvutused.

* - 2004.a ja 2005.a aritmeetiline keskmine töötus.

Tabel 5. Toetuste jaotus ettevõtte suuruse järgi 2004-2005 (tk, mln kr)

Ettevõtte suurus	2004				2005			
	Ette- võtteid	Osa- kaal	Toetus- summa	Osa- kaal	Ette- võtteid	Osa- kaal	Toetus- summa	Osa- kaal
Mikro	5	12,8%	12,0	21,0%	7	10,8%	5,8	8,7%
Väike	9	23,1%	7,6	13,3%	32	49,2%	30,6	46,0%
Keskmine	20	51,3%	26,7	46,7%	26	40,0%	30,2	45,3%
Suur	5	12,8%	10,8	19,0%	0	0,0%	0,0	0,0%

Allikas: EASi andmebaas. Autori arvutused.

Tabel 6. Toetuste jaotus ettevõtte asukoha järgi 2004-2005 (tk, mln kr)

Ettevõtte asukoht	2004				2005			
	Ette- võtteid	Osa- kaal	Toetus- summa	Osa- kaal	Ette- võtteid	Osa- kaal	Toetus- summa	Osa- kaal
Maal	26	66,7%	38,2	67,0%	44	67,7%	48,3	72,5%
Linnas	13	33,3%	18,8	33,0%	21	32,3%	18,3	27,5%

Allikas: EASi andmebaas. Autori arvutused.

Tabel 7. Toetuste jaotus mõju järgi keskkonnale 2004-2005 (tk)

Mõju keskkonnale	2004		2005	
	Ettevõtteid	Osakaal	Ettevõtteid	Osakaal
Neutraalne	18	46,2%	31	47,7%
Keskkonnasõbralik	16	41,0%	24	36,9%
Suunatud otseselt parandamisele	5	12,8%	10	15,4%

Allikas: EASi andmebaas. Autori arvutused.

Tabel 8. Toetatud ettevõtted tegevusalade lõikes 2004-2005 (tk)

Tegevusala	2004				2005			
	Ettevõtete arv	Toetatavad harud	Toetatud ettevõtted	Osa-kaal	Ettevõtete arv	Toetatavad harud	Toetatud ettevõtted	Osa-kaal
Põllu-, metsamajandus ja kalandus	1685				1755			
Mäetööstus, energeetika	283		1	2,6%	283		0	0,0%
Töötlev tööstus	3045	3045	33	84,6%	3172	3172	48	73,8%
Ehitus	1612		2	5,1%	1812		3	4,6%
Hulgimüük	3049				3780			
Jaekaubandus	3189				3129			
Transport ja side	1681				1740			
Teenused, sh. majutus, toitlustus, äri, finants	4136	3002	3	7,7%	4687	3403	11	16,9%
Tervishoid, haridus jm. teenused	623	327	0	0,0%	663	348	3	4,6%
Teadmata	2	2			252	252		
KOKKU	19305	6376	39	100%	21273	7175	65	100%

Allikas: Maksu- ja Tolliameti andmed, EASi andmebaas. Autori arvutused.

Märkused: Ettevõtete arv kajastab väljaspool Tallinna tegutsevaid väike- ja keskmise suurusega ettevõtteid.

Tabel 9. Toetatud tööstusettevõtted tegevusalade lõikes 2004-2005 (tk)

Tegevusala	Eesti (2004)		2004		2005	
	Ettevõtteid	Osa-kaal	Toetatud ettevõtted	Osa-kaal	Toetatud ettevõtted	Osa-kaal
Toiduainete, jookide ja tubakatoodete tootmine	437	8,8%	4	12,1%	2	4,2%
Tekstiili ja tekstiiltoodete tootmine	588	11,8%	2	6,1%	1	2,1%
Puidutöötlemine ja puittoodete tootmine	1071	21,4%	13	39,4%	17	35,4%
Kemikaalide, keemiatoodete ja keemiliste kiudude tootmine	98	2,0%	0	0,0%	0	0,0%
Kummi- ja plasttoodete tootmine	150	3,0%	1	3,0%	3	6,3%
Muude mittemetalsetest mineraalidest toodete tootmine	162	3,2%	0	0,0%	0	0,0%
Metalli ja metalltoodete tootmine	702	14,1%	1	3,0%	4	8,3%
Mujal liigitamata masinate ja seadmete tootmine	225	4,5%	0	0,0%	0	0,0%
Elektri- ja optikaseadmete tootmine	331	6,6%	0	0,0%	2	4,2%
Transpordivahendite tootmine	135	2,7%	1	3,0%	2	4,2%
Muud	1095	21,9%	11	33,3%	17	35,4%
KOKKU	4994	100%	33	100%	48	100%

Allikas: Eesti Statistikaamet, EASi andmebaas.

Märkused: Ettevõtete arv kajastab kogu Eestis tegutsevaid ettevõtteid.

LISA 2**Lisa 2. Veebiküsitluse tulemused****Küsimustik A. Infrastruktuuritoetuse saajad**

1. * Ettevõtte nimi

Vastuseid kokku - 29

2. * Kas Teie ettevõtte (sh emaettevõtte, ettevõtte omanikud jt) on projekti käigus parendatud kinnisvara omanik?

a. Jah -	28	97%
b. Ei, kinnisvara on renditud -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

3. * Kui oluline oli võrreldes muude probleemidega Teie ettevõtte jaoks kitsaskoht, mille lahendamiseks kasutasite infrastruktuuritoetust?

a. Väga oluline -	17	59%
b. Oluline -	12	41%
c. Mitte eriti oluline -	0	0%
d. Väheoluline -	0	0%

Vastuseid kokku - 29

4. * Kui kaua oli antud kitsaskoht ettevõttele probleeme valmistanud?

Vastuseid kokku - 29

5. * Mis põhjusel Te otsustasite probleemi käsile võtta just siis, kui taotlesite toetust?

a. Uutest seadustest või muudest regulatsioonidest tulenevad nõuded (sh. tervishoid, ohutus) -	3	10%
b. Investeering oli vajalik parema tootmiskvaliteedi saavutamiseks -	12	41%
c. Kitsaskoht hakkas liigselt häirima ettevõtte tööd või pärssima ettevõtte arengut -	18	62%
d. Ettevõttel tekkisid vajalikud sisemised rahalised ressursid -	4	14%
e. Soodsad laenupakkumised -	0	0%
f. Soov kasutada infrastruktuuri programmi poolt pakutavat võimalust toetust saada -	14	48%
g. Tänu infrastruktuuritoetusele tasus investeering end ära -	14	48%
h. Muu, palun täpsustage -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

6. * Kas Te oleksite viinud projekti ellu ka ilma toetuseta?

a. Jah, kindlasti -	11	38%
b. Võib-olla -	13	45%
c. Ei -	5	17%

Vastuseid kokku - 29

7. * Kui tõenäoline on, et Te oleksite viinud projekti ellu samas mahus?

a. Üldse mitte tõenäoline -	1	4%
b. Vähe tõenäoline -	7	28%
c. Pigem tõenäoline -	11	44%
d. Väga tõenäoline -	6	24%

Vastuseid kokku - 25

8. * Kui tõenäoline on, et Te oleksite rakendanud samu ehitusstandardeid?

a. Üldse mitte tõenäoline -	0	0%
b. Vähe tõenäoline -	1	4%
c. Pigem tõenäoline -	14	56%
d. Väga tõenäoline -	10	40%

Vastuseid kokku - 25

9. * Kui tõenäoline on, et Te oleksite viinud projekti ellu sama ajakavaga?

a. Üldse mitte tõenäoline -	4	16%
b. Vähe tõenäoline -	8	32%
c. Pigem tõenäoline -	10	40%
d. Väga tõenäoline -	3	12%

Vastuseid kokku - 25

10. Kui mitu kuud oleks projekti algus Teie hinnangul edasi lükkunud?

Vastuseid kokku - 5

11. * Kuidas Te otsustasite, mis ehitus- või muudest sarnastest standarditest investeringu tegemisel lähtuda?

Vastuseid kokku - 29

12. * Kas Te lähtusite ülalmainitud standardite üle otsustamisel tasuvusanalüüsist?

a. Jah -	4	14%
b. Ei -	15	52%
c. Ei tea -	10	35%

Vastuseid kokku - 29

13. * Kas Te kasutasite konsultandi abi investeringuprojekti ettevalmistamisel?

a. Jah -	22	76%
b. Ei -	7	24%

Vastuseid kokku - 29

14. * Kas antud investeringu tulemusena saab Teie ettevõtte võrreldes varasemaga...

a. ...toota/pakkuda teenuseid samas mahus ja sama kvaliteediga? -	4	14%
b. ...toota/pakkuda teenuseid samas mahus, kuid kvaliteetsemalt? -	2	7%
c. ...toota/pakkuda teenuseid sama kvaliteedi juures suuremas mahus? -	10	35%
d. ...toota/pakkuda teenuseid suuremas mahus ja kvaliteetsemalt? -	13	45%

Vastuseid kokku - 29

15. * Kuidas toetas Teie ettevõtte projekt kohaliku arengukava eesmärkide saavutamist?

Vastuseid kokku - 29

16. * Kas toetuse mittedaamisel oleksite saanud rahastada projekti ka muudest vahenditest?

Kui jah, siis millistest?

a. Isiklikest vahenditest -	3	10%
b. Perekonna/sõprade vahenditest -	0	0%
c. Pangalaenuka, -liisinguga jmt. -	12	41%
d. Muudest vahenditest, palun täpsustage -	1	3%
e. Ei oleks saanud projekti muudest vahenditest rahastada -	8	27%

Vastuseid kokku - 24

17. * Millistes projekti etappides Te saite nõustamist EASi või maakondliku arenduskeskuse poolt?

a. Projekti sobivuse hindamisel ettevõtte jaoks -	5	17%
b. Taotluse koostamise käigus -	13	45%
c. Tulu-kulu analüüsi koostamise käigus -	1	3%
d. Projekti elluviimise käigus -	5	17%
e. Pärast projekti lõppemist tagasisidet ja nõuandeid edaspidiseks -	4	14%
f. Ei saanud nõustamist, kuna ei soovinud -	11	38%
g. Ei saanud nõustamist, kuigi soovisime -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

Palun andke hinnang järgnevatele EASi teenuse aspektidele:

18. * Nõustamise kättesaadavus

a. Väga hea -	6	21%
b. Hea -	19	66%
c. Rahuldav -	3	10%
d. Mitterahuldav -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

19. * Nõustamise kvaliteet

a. Väga hea -	5	17%
b. Hea -	16	55%
c. Rahuldav -	7	24%
d. Mitterahuldav -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

20. * Tagasiside

a. Väga hea -	5	17%
b. Hea -	18	62%
c. Rahuldav -	6	21%
d. Mitterahuldav -	0	0%

Vastuseid kokku - 29

21. * Taotlemise ajakulu

a. Väga hea -	3	10%
b. Hea -	5	17%
c. Rahuldav -	18	62%
d. Mitterahuldav -	3	10%

Vastuseid kokku - 29

22. * Hankeprotsess

a. Väga hea -	2	7%
b. Hea -	15	52%
c. Rahuldav -	10	35%
d. Mitterahuldav -	2	7%

Vastuseid kokku - 29

23. * Kas Teie ettevõtte on kasutanud koolitustoetust?

a. Jah -	17	59%
b. Ei -	12	41%
c. Ei tea -	0	0%

Vastuseid kokku - 29

24. * Kui ei, siis miks?

a. Ei ole olnud vajadust -	7	58%
b. Taotlesime, kuid ei saanud -	0	0%
c. Ei suuda tagada nõutavat omafinantseeringut -	0	0%
d. Ettevõtte ei vasta teistele taotlejatele esitatavatele tingimustele (va. omafinantseering) -	0	0%
e. Ei ole piisavalt kõrge kvaliteediga teenusepakkujaid (koolitajad, nõustajad) -	1	8%
f. Liigne bürokraatia toetuse taotlemisel ja hilisemas aruandluses -	1	8%
g. Ei tea sellest toetuseliigist piisavalt -	4	33%
h. Muu, palun täpsustage -	2	17%

Vastuseid kokku - 12

25. * Kas Teie ettevõtte on kasutanud nõustamistoetust?

a. Jah -	14	48%
b. Ei -	15	52%
c. Ei tea -	0	0%

Vastuseid kokku - 29

26. * Kui ei, siis miks?

a. Ei ole olnud vajadust -	12	80%
b. Taotlesime, kuid ei saanud -	0	0%
c. Ei suuda tagada nõutavat omafinantseeringut -	0	0%
d. Ettevõtte ei vasta teistele taotlejatele esitatavatele tingimustele (va. omafinantseering) -	1	7%
e. Ei ole piisavalt kõrge kvaliteediga teenusepakkujaid (koolitajad, nõustajad) -	1	7%
f. Liigne bürokraatia toetuse taotlemisel ja hilisemas aruandluses -	0	0%
g. Ei tea sellest toetuseliigist piisavalt -	6	40%
h. Muu, palun täpsustage -	2	13%

Vastuseid kokku - 15

27. * Kas Teie ettevõtte on kasutanud ekspordiplaani toetust?

a. Jah -	4	14%
b. Ei -	25	86%
c. Ei tea -	0	0%

Vastuseid kokku - 29

28. * Kui ei, siis miks?

a. Ei ole olnud vajadust -	12	48%
b. Taotlesime, kuid ei saanud -	1	4%
c. Ei suuda tagada nõutavat omafinantseeringut -	0	0%
d. Ettevõtte ei vasta teistele taotlejatele esitatavatele tingimustele (va. omafinantseering) -	3	12%
e. Ei ole piisavalt kõrge kvaliteediga teenusepakkujaid (koolitajad, nõustajad) -	1	4%
f. Liigne bürokraatia toetuse taotlemisel ja hilisemas aruandluses -	4	16%
g. Ei tea sellest toetuseliigist piisavalt -	5	20%
h. Muu, palun täpsustage -	3	12%

Vastuseid kokku - 25

29. * Kas Teie ettevõtte on kasutanud teadus- ja arendustegevuse rahastamise toetust?

a. Jah -	3	10%
b. Ei -	26	90%
c. Ei tea -	0	0%

Vastuseid kokku - 29

30. * Kui ei, siis miks?

a. Ei ole olnud vajadust -	14	54%
b. Taotlesime, kuid ei saanud -	0	0%
c. Ei suuda tagada nõutavat omafinantseeringut -	0	0%
d. Ettevõtte ei vasta teistele taotlejatele esitatavatele tingimustele (va. omafinantseering) -	2	8%
e. Ei ole piisavalt kõrge kvaliteediga teenusepakkujaid (koolitajad, nõustajad) -	1	4%
f. Liigne bürokraatia toetuse taotlemisel ja hilisemas aruandluses -	4	15%
g. Ei tea sellest toetuseliigist piisavalt -	9	35%
h. Muu, palun täpsustage -	0	0%

Vastuseid kokku - 26

31. * Kas Teie ettevõtte on kasutanud ettevõttevälist nõustamisteenust viimase 18 kuu jooksul?

a. Jah -	18	62%
b. Ei -	10	35%
c. Ei tea -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

32. * Kas Teie ettevõtte on kasutanud ettevõttevälisest koolitusteenust viimase 18 kuu jooksul?

a. Jah -	21	72%
b. Ei -	7	24%
c. Ei tea -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

33. * Oletagem, et riik ei paku infrastruktuuritoetust. Millist muud toetust oleksite Te olnud nõus kasutama antud investeeringu elluviimiseks?

a. Intressisubsiidium -	4	14%
b. Riiklik laenugarantii -	8	28%
c. Kolimine sobiva infrastruktuuriga tööstusalale -	4	14%
d. Mitte ükski eelnevatest -	15	52%
e. Muu, palun täpsustage -	1	3%

Vastuseid kokku - 29

34. Kas Teil on ettepanekuid, kuidas tuleks muuta infrastruktuuritoetuse programmi ja/või teisi EASi programme?

Vastuseid kokku - 20

35. * Mis põhjusel otsustasite ettevõtte rajada või kolida just antud asukohta?

a. Omanik või ettevõtte asutaja elab antud piirkonnas -	13	45%
b. Hea kohalik infrastruktuur (transport, kommunikatsioon) -	8	28%
c. Ruumid olid saadaval, kui ettevõtte rajati või kolis -	10	35%
d. Vajalike oskustega kohaliku tööjõu olemasolu -	5	17%
e. Odav rent või müügihind -	4	14%
f. Kohaliku omavalitsuse poolt pakutud soodustused -	2	7%
g. Hankijate ja/või klientide lähedus -	4	14%
h. Rahuldumata nõudlus ettevõtte teenuse järgi antud piirkonnas -	4	14%
i. Ei oska öelda -	1	3%
j. Muu, palun täpsustage -	2	7%

Vastuseid kokku - 29

36. * Palun hinnake oma ettevõtte olulisust kohalikul majandusele.

a. Väga oluline -	11	38%
b. Oluline -	13	44%
c. Mitte eriti oluline -	3	10%
d. Väheoluline -	2	7%

Vastuseid kokku - 29

Palun hinnake, mil määral on viimase 12 kuu jooksul Teie ettevõtte tegutsemist negatiivselt mõjutanud järgmised tegurid:

37. * Finantsvahendite kättesaadavus

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	1	3%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	5	17%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	15	52%

1 - ei olnud üldse probleemiks -	8	28%
Vastuseid kokku - 29		

38. * Toodetele/teenustele turu leidmine

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	1	3%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	7	24%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	13	45%
1 - ei olnud üldse probleemiks -	8	28%
Vastuseid kokku - 29		

39. * Toodete/teenuste kvaliteedi tagamine

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	2	7%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	8	28%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	18	62%
1 - ei olnud üldse probleemiks -	1	3%
Vastuseid kokku - 29		

40. * Uute toodete või tehnoloogiate arendamine

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	2	7%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	9	31%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	17	59%
1 - ei olnud üldse probleemiks -	1	3%
Vastuseid kokku - 29		

41. * Töötajate oskused

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	6	21%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	12	41%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	11	38%
1 - ei olnud üldse probleemiks -	0	0%
Vastuseid kokku - 29		

42. * Tööruumid (näiteks olemasolu, rent)

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	5	17%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	2	7%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	14	48%
1 - ei olnud üldse probleemiks -	8	28%
Vastuseid kokku - 29		

43. * Infrastruktuur (transport, kommunikatsioon)

4 - tegur on olnud väga suureks probleemiks -	5	17%
3 - üldiselt on olnud probleemiks -	7	24%
2 - üldiselt ei ole olnud probleemiks -	12	41%
1 - ei olnud üldse probleemiks -	5	17%
Vastuseid kokku - 29		

LISA 3

Lisa 3. Tulemusi ettevõtete intervjuudest

Tabel 10. Valitud ettevõtete investeeringute liik ja mõjud

Ettevõtte	Investeeringu liik	Kitsaskoha vanus	Mõju tööhõivele	Mõju töökeskonnale	Mõju keskkonnale	Mõju teistele ettevõtetele, äriinfrastruktuurile	Laiem investeeringuprojekt	Tühi-koormus*
Ettevõtte A	elekter	x	suur	x	sõbralik	madal	jah	jah, kindlasti
Ettevõtte B	laadimisplats, teed	x	suur	x	neutraalne	ei	jah	jah, kindlasti
Ettevõtte C	trassid, elekter, teed	x	keskmine	x	sõbralik	madal	jah	jah, kindlasti
Ettevõtte D	laadimisplats, teed	10.a	madal	madal	neutraalne	ei	ei/plaanis	ei
Ettevõtte E	laadimisplats, teed, parkla	7.a	keskmine	madal	sõbralik	ei	ei/plaanis	võib-olla
Ettevõtte F	laadimisplats, teed, trassid, elekter	x	keskmine	x	sõbralik	ei	jah	jah, kindlasti
Ettevõtte G	trassid, teed, laadimisplats	x	x	x	sõbralik	keskmine	ei	võib-olla

Märkused: x – küsimus ei ole kohane või vastus ei ole teada.

* – vastus veebiküsitluse küsimusele „Kas oleksite projekti ellu viinud ka ilma toetuseta?”